

Петро Кулаковський

**ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА ВАЗІВ ЩОДО
ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ
(1618–1632 роки)**

Входження Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої, що стало наслідком укладення з Московською державою Деулінського перемир'я 1618 р., поставило перед керівництвом Польсько-Литовської держави цілий ряд проблем щодо включення цього регіону в державний механізм управління. Король Сигізмунд III Ваза, королевич Владислав Ваза та їх найближче оточення розцінювали приєднання до країни Смоленщини та Сіверщини як шанс для посилення королівської влади і створення таким чином сильної противаги зростаючій силі магнатсько-шляхетської опозиції, яка особливо гостро заявила про себе у відкритому протистоянні з королівською владою під час рокошу початку століття. У зв'язку з цим ідеологами прокоролівського табору був вироблений і всіляко пропагувався план перетворення відвойованих територій у частину королівського домену з метою створення особливої військово-адміністративної системи, яка б зцементувала східний кордон Речі Посполитої на випадок спроби реваншу з боку Московської держави.

Як базова правова система, що могла б найкраще сприяти реалізації цього завдання, пропонувалося ленне право — право класичного феодалізму, яке встановлювало доволі жорстко регламентовані сеньйоріально-васальні стосунки зі збереженням права власності за королем як сеньйором на найбільш важливі її об'єкти та обтяженням васалів на його користь виконанням повинностей, серед яких ключове місце належало повинностям військового характеру. Впровадження ленного права у другій чверті XVII ст., навіть враховуючи певне запізнення розвитку Центрально-Східної Європи і консервації тут окремих стосунків феодального характеру, що віджили себе на захід від Одера, було безумовним анахронізмом, але цілком відповідало тенденціям, характерним для

організації прикордонних спільнот цього регіону, де, починаючи з Прибалтики (Прусія, Лівонія) й завершуючи Хорватською і Славонською крайнами, існували системи, що базувалися на ленному праві або брали його за взірць.

Дана розвідка присвячена висвітленню особливостей формування і реалізації земельної політики Сигізмунда III та Владислава Вази щодо Чернігово-Сіверщини, а також функціонування ленної системи, що виникла внаслідок такої політики, протягом 1618–1632 рр. Остання дата визначена початком Смоленської війни, яка змусила Варшаву переглянути свою земельну політику щодо цього регіону.

Дослідженню функціонування ленного права у зв'язку з проведенням земельної політики Вазів на Смоленщині і Сіверщині присвятили певну увагу польські історики Ігнацій Барановський та Олександр Яблоновський¹. І. Барановського цікавило головним чином поширення ленного права у Речі Посполитій у ранньомодерний час, а оскільки Смоленське й Чернігівське воєводства давали левову частину прикладів його застосування, то у його статті це знайшло відповідне відображення. Посмертні тези О. Яблоновського аналізували в цілому правове становище Чернігово-Сіверщини у Речі Посполитій, однак у них простежуються й основні риси, притаманні для впровадженої тут ленної системи.

З публікацій, які територіально Чернігово-Сіверщину не охопили, але навели значний порівняльний матеріал для характеристики ленного права у схожих умовах і протягом того ж самого періоду, слід відзначити статті Бернарда Островського та Сергія Думіна². Б. Островський у своїй праці торкнувся впливу ленного землеволодіння на специфіку організації посполитого рушення у Смоленському воєводстві, а С. Думін розглянув особливості земельної політики Сигізмунда III та Владислава IV щодо того ж воєводства.

Зважаючи на факт перебування на час Деулінського перемир'я у складі Речі Посполитої частини Лівонії та Прусії, де були збережені основи ленної організації, саме прибалтійська модель слугувала зразком для облаштування приєднаних до Польсько-Литовської держави внаслідок згаданого перемир'я територій.

Втім, і для деяких інших регіонів Речі Посполитої ленне право було хоч маргінальним, але зовсім не чужим явищем. Так, у приєднаній до Корони після 1340 р. Галицькій Русі виникли дрібні лени — так звані манства, що існували протягом XV–XVI ст.³ Устрій цих манств певною мірою впливав на виникнення ленних стосунків на українських землях. Так само доволі маргінально поширювалося ленне право у Великому князівстві Литовському. Прямі згадки на нього у привілеях литовських князів зустрічаємо з кінця XIV — початку XV ст. Але у них чітко спостерігалася вузька спрямованість ленного права. Як правило, воно стосувалося Дорогичинської землі, що межувала з Мазовецьким князівством, де ленне землеволодіння, на відміну від інших польських земель, було досить поширене⁴. Натомість у Великому князівстві Литовському протягом XV — першої половини XVI ст. інтенсивно розвивалося службове землеволодіння, яке відрізнялося від ленного тим, що встановлювало особисту й поземельну залежність адресата привілею. Ленне ж право передбачало залежність лише поземельну. Його суб'єктом міг бути лише привілейований. Саксонське зерцало, в якому ленне право отримало найбільш докладне обґрунтування, прямо зазначало: «Клірики і жінки, селяни і купці, і позбавлені прав, і незаконнонароджені, і всі не рицарського звання з боку батька й предків — всі вони позбавлені ленного права»⁵. Тому саме процес емансипації шляхти у князівстві сприяв поширенню у ньому в середині XVI ст. класичного взірця останнього, яке в II Литовському статуті отримало законодавче визнання⁶.

Люблінська унія 1569 р., в результаті якої відбулося об'єднання Корони та Великого князівства Литовського та приєднання до першої чотирьох литовських воєводств (Підляського, Волинського, Брацлавського і Київського), призупинила поширення ленного права. Відтепер на території Корони земельні надання на його основі могли відбуватися лише за згоди сейму. Таку згоду щодо приєднаних 1618 р. до Речі Посполитої територій надав сейм 1620 р. Видана ним «Ординація провінцій від Москви рекуперованих (повернутих)» встановила дві форми земельних надань — на пожиттєвому та ленному праві⁷, але перша, як показало майбутнє, відіграла незначну роль.

Які ж фактори вплинули на позицію учасників сейму і переконали їх в необхідності йти назустріч пропозиції, вигідній королю та його оточенню. По-перше, не піддавалася дискусії потреба створення на східному прикордонні ефективної системи оборони. Без сумніву, її було можливо організувати й альтернативно — шляхом розміщення в опорних пунктах приєднаних територій регулярних або найманих військ, однак це відразу тягнуло за собою необхідність збільшення податкового тягара на маєтності, з чим представники шляхти на сеймах завжди погоджувалися вкрай неохоче. Державні ж бюджети обох складових частин Речі Посполитої у першій половині XVII ст. мали хронічний дефіцит, і впровадження нових статей витрат могло суттєво ускладнити фінансову ситуацію в країні. По-друге, згідно з панівною думкою, що склалася в шляхетському середовищі, отримати земельні наділи на приєднаних територіях мали учасники військового протистояння з Московією початку XVII ст. В основній своїй масі, за виключенням офіцерського складу, вони були людьми малозаможними, до служби у війську часто обтяженими різними зобов'язаннями на користь своїх патронів. Відтак, покращення їх майнового становища вважалось доцільним пов'язати зі встановленням чітко окреслених військових обов'язків. По-третє, московська помісна система, що існувала на Смоленщині й Сіверщині перед цим, мала багато подібних рис з ленною організацією і, в першу чергу, службовий характер. Водночас вона також була своєрідною системою утримання війська. Помістя, подібно як і лен, давалося не стільки як винагорода за службу, стільки в рахунок майбутньої служби, щоб служила людина могла у випадку необхідності з'явитися з конем, зброєю й провізією⁸. Короля та його оточення приваблювали у цій системі, як і в ленній, дешевизна для бюджету та наявність механізму залежності від монарха. На початок 1620-х рр. у шляхетському середовищі існувало переконання про конечність польського колонізаційного наступу на схід — не випадково, що саме формально увінчаний інсигніями московського царя Владислав Ваза отримав собі в адміністрацію Смоленщину і Сіверщину. Таке переконання передбачало шляхетську експансію й на інші московські землі, а радикально змінювати адміністратив-

ну систему завойованих чи приєднаних територій не відповідало польсько-литовській традиції⁹. По-четверте, шляхта бачила відносно вдалий приклад інтеграції до Речі Посполитої частини Лівонії, де були апробовані принципи, базовані на ленному праві та застосовані згодом щодо Смоленщини й Сіверщини.

«Ординація...» сейму 1620 р. цілком відповідала сподіванням короля та його оточення. Вона майже нічого важливого не додавала до королівської інструкції, виданої після призначення Владислава Вази адміністратором Смоленщини і Сіверщини у квітні 1619 р. комісарам — литовському референдарієві Александрові Корвіну-Гонсевському, гнєзнєнському пробощові Анджейові Шолдрському, мозирському старості Бартоломейові Стравінському, ошмянському підкоморієві Янові Ісайковському, полоцькому хорунжому Янові Корсаку, королівським секретарям Войцехові Глембоцькому, Янові Голінському і Янові Грідічу¹⁰. Інструкція зобов'язувала їх в кінці листопада 1619 р. приїхати до Смоленська. Тут мали залишитися, як зазначалося в документі, «преднейші» комісари, тобто А. Корвін-Гонсевський та А. Шолдрський; решта повинні були виїхати до інших сіверських замків. Фактичним завданням комісії була інвентаризація всіх ресурсів (військових, земельних, лісних, людських тощо) відвойованих територій. Можливі прибутки з цих територій мали поділятися на три частини: одна діставалася костелу та унійній церкві, друга — королівському столу, королевичеві та скеровувалася на поліпшення обороноздатності замків, третя направлялася на забезпечення заслужених у московських експедиціях жовнірів. Останнім надавалися на ленному праві боярщини (сформовані у Московській державі земельні комплекси) за умови наступного королівського підтвердження.

Як засвідчують поземельні привілеї, що стосуються Чернігово-Сіверщини, спочатку боярщини призначалися комісарами заслуженим жовнірам, потім за рекомендацією Владислава Вази король Сигізмунд III надавав ці боярщини їм ленним правом¹¹. Ленні володіння в тому числі отримала й частина московських бояр. Зокрема, у січні 1621 р. Сигізмунд III надав Іванові Микитовичу Солтикову і його синам — Володимирові, Василеві, Павлові — та синам померлого Михайла Глібовича Солтикова — Пет-

рові, Іванові й Федорові — ленне право на ряд володінь у Чернігівському уїзді¹².

Наділення ленними володіннями на Чернігово-Сіверщині комісари провели у другій половині 1620 р. З листопада почалося їх підтвердження з боку королівської влади. Там, де перед 1618 р. існувало упорядковане помісне землеволодіння, наділення відбувалося з врахуванням меж московських боярщин чи лісових обрубів. У регіонах, які під час Смутного часу зазнали спустошення, процесові наділення передувала волочна поміра. При її проведенні одиницею виміру була прийнята хелмінська волока, поширена у північних та східних регіонах Речі Посполитої¹³. Середня величина волоки складала 21, 35 га, хоча на Смоленщині й Сіверщині вона могла мати й дещо відмінну величину, яка нам невідома. Призначені королем у 1619 р. комісари не зуміли завершити волочну поміру, тому, починаючи найпізніше з 1623 р., вимір наділених королем волок здійснювався або новгород-сіверським підкоморієм, або капітаном одного із замків¹⁴.

Творення системи ленного землеволодіння опиралося на оборонні замки регіону. На Чернігово-Сіверщині таких замків було спочатку два — Чернігів й Новгород-Сіверський. Згодом, 1625 р., додався третій — Ніжин, але він не мав своєї чітко визначеної території, йому підпорядковувалися лише окремі категорії ленників.

Крім певної кількості волок землі, ленник отримував у замку місце для побудови будинку та город на посаді. У будинку ленник зобов'язаний був тримати продовольчий запас найменше на півроку. Там само мав постійно перебувати челядник або господар з мушкетом та іншою зброєю, щоб у разі осади замку захищати його на стінах. Сам ленник, якщо на момент ворожого нападу не перебував у замку, мав негайно туди відправитися кінно чи пішо разом з челяддю. У тому випадку, коли привілей передбачав надання ленного права на один пункт для двох осіб, наприклад, братів, то їм надавалося у замку два плаці для забудови й два городи на посаді¹⁵. Існували приклади, коли один адресат, отримуючи два населених пункти, мав збудувати два будинки на замкових плацах¹⁶. Окремі особи, що отримали ленне право на значну

кількість волок, зобов'язувалися збудувати оборонний замочок, але звільнялися від обов'язку оборони одного з трьох основних замків Чернігово-Сіверщини¹⁷.

Король зберігав за собою статус верховного власника ленних володінь. Право розпоряджатися землею ленник міг отримати, лише звернувшись до короля. Королівські консенси — дозволи ленникові розпорядитися леном — передбачали можливість його відчуження лише особі, яка могла виконувати обов'язки, регламентовані ленним правом, насамперед військову службу. Привілеї на ленні володіння застерігали за монархом монопольне право промислового використання лісових ресурсів та корисних копалин, виробництва селітри. Це цілком відповідає класичному розумінню ленного права, викладеному в «Саксонському зеркалі», згідно з яким останнє передбачало лише можливість використання поверхні землі, не глибше, ніж оре плуг; скарби ж, знайдені глибше, та корисні копалини були королівською регалією¹⁸. Під промисловим використанням лісу розумілися випал поташу, виготовлення шмальчуги тощо. Ленники мали право рубати дерева у лісах (крім бортних) на будівництво будинків та їх опалення¹⁹, вилучати з лісу природні плоди. Розробляти селітру офіційно королівська влада не допускала протягом всього перебування Чернігово-Сіверщини у Речі Посполитій, хоч це дозволялося її представникам — старостам та іншим урядникам, які часто цей дозвіл використовували і в своїх цілях. Деяко інакшим був підхід королівської влади до дозволу промислового використання лісів. До Смоленської війни 1632–1634 рр. воно залишалося у королівській монополії. Однак по її завершенні були зроблені деякі винятки. Наприклад, 24 лютого 1634 р. під час перебування під Смоленськом, на Богдановій околиці, король Владислав IV видав привілеї для вихідця з московських бояр Павла Солтика, дозволивши йому в лісах при своїх чернігівських маєтностях Стульня, Блистова, Колчів, Дівиця, Володимирів, Городище, Вересоч, Наливайкове селище «виробляти лісні товари» терміном до 6 років²⁰. Принагідно слід зазначити, що таке право шляхті приносило немалі вигоди. Її представники часто приступали до виробництва «лісних товарів», покликаючись на наявність королівського консенсу, хоч

насправді у них його не було²¹. Попри започатковану практику, вона зберігала винятковий характер, і привілеї на розробку лісів стали частіше видаватися лише напередодні Національно-визвольної війни²².

Лен міг успадковуватися лише по чоловічій лінії. Як вірно відзначив С. Думін, такий лен, що отримав назву «строгий» або «мужський», був запозичений з Лівонії²³. У випадку згасання прямої чоловічої лінії леном розпоряджався монарх.

З середини 1627 р. королівські консенси, як правило, серед сторін щодо поступки на ту чи іншу маєтність називають і дружин ленників²⁴, таким чином фіксуючи їх певну роль при користуванні й спадкуванні лену. Дружини мали пріоритетне право користуватися леном навіть перед рідними братами померлих чоловіків.

Практика функціонування ленного права на Чернігово-Сіверщині засвідчує, що новий чоловік вдови міг закріпити за собою ленні володіння шляхом отримання королівського привілею на засаді «*jus feudalis communicativum*», тобто спільного з дружиною вживання ленного права²⁵. Не зовсім ясною є ситуація, коли вдова, що вдруге виходила заміж, мала дітей від першого чоловіка. Так, Кристина Стравінська після смерті свого першого чоловіка Яна Соломея вийшла заміж вдруге за Яна-Вацлава Карського. Від першого шлюбу вона мала трьох синів — Трояна, Петра й Олександра, які на середину 1640-х рр. були вже повнолітніми²⁶. Однак ленне право на маєтності Радичів і Мезин у Новгород-Сіверському повіті, які належали їх батьку і яких вони вважалися формальними ленними володільцями²⁷, до них не перейшло. Натомість, пожиттєве право, як відзначають документи, на ці маєтності належало їх матері та її опікунові й чоловікові Я. В. Карському²⁸. Можна висловити здогад, що тут мав місце заповідальний відказ з боку померлого Яна Соломея на користь дружини.

Відомі випадки конфіскації королем ленних володінь. У березні 1623 р. король Сигізмунд III передав Адамові Вишневському кадуковим правом деревню Суворовськ у Новгород-Сіверському уїзді по підданому інфамії Анджею Пуцневському, що на чолі групи «свавільних людей» збирав податки з духовних і королівських маєтностей у Короні²⁹. У даному випадку, як бачимо, підставою

для конфіскації лену стала недостойна поведінка ленника. Іншою підставою була державна зрада. Ще до завершення Смоленської війни, у листопаді 1633 р., ленне право на селища Лобки та Юркове у Новгород-Сіверському уїзді було надано Якубові Міляновському та Янові Струпчевському в зв'язку з переходом на бік Москви відповідно Федора Чубарова та Миколая Полікши³⁰. З тієї ж причини було відібране ленне право на поселення Санський город у тому ж уїзді в якогось Толкачевського³¹. Ще однією підставою конфіскації ленних маєтностей було невиконання з них військового обов'язку. У липні 1634 р. чернігівський староста Мартин Калиновський отримав ряд ленних маєтностей у Чернігівському повіті по різних особах, що «обов'язків своїх не виконали»³². В інших випадках вина ленників і підстава конфіскації є більш деталізованою — відсутність у замку під час ворожої облоги. Так, на цій підставі у березні 1635 р. ленне право на маєтність Баничі у Новгород-Сіверському повіті було забране в Яна Грудзького і передане Адамові Вишневському, який відзначився під час війни ефективними заходами щодо утримання Чернігівського та Ніжинського замків³³.

Підставою для конфіскації ленних маєтностей було також розпорядження ними без санкції короля. 24 березня 1647 р. Владислав IV надав ленним правом Тимофієві Шицевичу Васютинському чотири волоки у Горанах Новгород-Сіверського повіту, які попередній ленник Ян Цешковський та його дружина Полонія Чижівна продали без королівського дозволу Базилієві Єпанцевичу³⁴.

Крім шляхетських ленних володінь, можна виділити й інші форми ленного землеволодіння на Чернігово-Сіверщині. Однією з них було землеволодіння товаришів козацьких хоругв, осаджених біля Чернігова, Новгород-Сіверського та Ніжина. Осадження таких хоругв на Сіверщині розпочалося у березні — квітні 1625 р. З 3 по 8 квітня були видані привілеї на осадження козацьких хоругв біля Мглина, Стародуба, Трубчевська і Почепа. Найбільше землі — 400 волок на 100 коней — виділялося для козацьких хоругв Мглина й Стародуба. 200 волок на 50 коней передбачалося надати для почепської козацької хоругви й 120 волок на 30 коней — для трубчевської козацької хоругви³⁵. Ще раніше, 6 берез-

ня, король Сигізмунд III видав привілей на осадження козацької хоругви на Великовеських грунтах біля Чернігова; 26 березня того ж року королівська канцелярія видала привілей для осадження новгород-сіверської хоругви³⁶. Козацька хоругва на Крупичпольських та Лосинівських грунтах біля Ніжина була осаджена дещо пізніше. Підтвердження її привілею королівська канцелярія видала 25 травня 1633 р.³⁷, але згадки про наділення землею її товаришів датуються вереснем 1627 р.³⁸

На відміну від сіверських міст, що входили до складу Смоленського воєводства, — Мглина, Стародуба, Трубчевська і Почеп, де кожен козак мав отримати по 4 волоки на коня, чернігівські та новгород-сіверські козаки отримували по 6 волок, а ніжинські — навіть 8 волок на коня. Пояснюється це, ймовірно, наявністю більш значного вільного земельного фонду в околицях оборонних замків Чернігово-Сіверщини. Крім волок, козаки, так само як і шляхтичі-ленники, отримували плаці у замку та городи на посаді визначених для них міст. Вони на шість років звільнялися від виконання повинностей і лише по завершенні цього терміну зобов'язувалися відбувати козацьку службу та колійну сторожу в тих місцях, що мали бути визначені капітанами. У випадку тривалої облоги замку козакам виплачувалася платня зі скарбу — за кожну чверть року по 8 злотих на коня. Виконання цього пункту підтверджує лист Владислава IV від 18 жовтня 1634 р. до коронного підскарбія Я. М. Даниловича, де останньому доручалося виплатити жолд (платню) товаришам козацької хоругви у Ніжині за однорічний термін Смоленської війни³⁹. Козаки були певною мірою обмежені у пересуванні — могли залишити місце служби лише з дозволу свого старшого. Товаришам козацьких хоругв надавалося право врубів до пущ з метою заготівлі матеріалу для зведення будинків, дозволялося засновувати фільварки. Козаки підлягали юрисдикції капітанів, пізніше старост, мали судитися за Литовським статутом 1566 р. Їх справи вносилися до замкових книг. Оскільки в 1633 р. гродові староства були засновані лише у Чернігові та Новгороді-Сіверському, то ніжинські козаки підпали під юрисдикцію гродського суду у Чернігові. Козаки отримали право розпоряджатися своїми волоками за дозволом короля чи його

представника у замку за умови збереження військової та колійної сторожової повинностей. Привілеї, видані для згаданих козацьких хоругв, застерігали неможливість примушення їх товаришів розносити королівські листи.

Принципи заповнення вакансій у козацьких хоругвах для нас залишаються невідомими. Ймовірно, членство в хоругвах було добровільним, а зголошувалися стати товаришами хоругв переважно бояри, підлеглі юрисдикції замків Великого князівства Литовського. Цілком правдоподібно, що до складу хоругв вступали учасники московських експедицій, що не належали до шляхти, або безземельні шляхтичі, повернення яких у рідні місця виглядало для них безперспективним. Принагідно слід зазначити, що цілий ряд привілеїв на маєтності Новгород-Сіверського уїзду початку 1621 р., виданих для учасників московських експедицій — нешляхтичів чи іноземців, передбачали відбуття ними саме рицарської козацької служби на користь замку⁴⁰.

Смоленське воєводство досліджуваного періоду знало існування, крім осаджених на землю козаків, ще й осадження татарських хоругв, пушкарів та піхоти, служба яких, як і у випадку з козаками, мала забезпечуватися з наданого їм ґрунту⁴¹. Ідею забезпечення служилих людей землею підтримувала й місцева шляхта. У жовтні 1644 р. у зв'язку з необхідністю осадження піхоти біля Смоленська місцева шляхта у своїй декларації відзначала, що ґрунтова піхота є надійніша, ніж та, яка отримує плату зі скарбу. На підтвердження цього наводився приклад облоги Смоленська московськими військами у 1632–1633 рр. Тоді, на початку облоги, з кількох тисяч смоленської залози за одну ніч у місті залишилося всього кілька десятків піхотинців. Натомість, ґрунтові козаки й міщани воліли терпіти тяжку облогу, ніж кинути свої будинки й землі. Ідея осадження піхоти на землю видавалася для шляхти настільки необхідною, що вона у випадку відмови короля надіслати вибранців зі своїх маєтностей була готова осадити як піхотинців 200 селян зі свого воєводства⁴².

Теоретично ґрунтові підрозділи пушкарів й піхоти мали бути засновані за прикладом Смоленська в інших сіверських замках (їх перелік не вказаний), що визнавав на сеймі 1623 р. у своїй

відповіді на шляхетські вимоги король Сигізмунд III, відзначаючи факт невиконання цього з причини незавершення волочної поміри⁴³. Однак остання на Чернігово-Сіверщині так і не була завершена, а вільний земельний фонд, особливо поблизу ключових замків регіону, швидко вичерпався, тому приклад Смоленська залишився тут незасвоєний. Щоправда, поодинокі надання замковим пушкарям землі все-таки були. Зокрема, 6 березня 1623 р. Лаврін та Онись Гришковичі отримали земельні надання на ленному праві — пусте селище Мацейове у Менському обрубі та обруб Камінь у Перекопському ґрунті відповідно. Крім цього, вони отримали плаці у Чернігові. Надання обтяжувалися обов'язком відправляти пушкарську службу — доглядати за гарматами⁴⁴. Систематичного ж характеру забезпечення пушкарської служби землею на Чернігово-Сіверщині не набуло — погане матеріальне забезпечення пушкарів Новгород-Сіверського відзначали московські воєводи після захоплення міста у кінці 1632 р.⁴⁵ Про осадження ж на землю при основних замках Чернігово-Сіверщини підрозділів піхоти не йшлося навіть на рівні сеймової дискусії.

Отже, земельна політика, що проводилася Вазами стосовно Чернігово-Сіверщини, переслідувала мету створення ефективної системи оборони в регіоні. При цьому використовувався досвід організації оборони прикордонних замків, який був накопичений у Короні та Великому князівстві Литовському. Однак створювана на «рекуперованих» територіях оборонна система була значно ціліснішою й більш залежною від королівської влади. Тому слід вважати, що ця система повставала під впливом механізму функціонування ленного права у Лівонії, яка з другої половини XVI ст. входила до складу Речі Посполитої, і де службове землеволодіння будувалося за німецькими класичними зразками ленного права. Втім, побудова класичної ленної системи, характерної для зрілого середньовіччя, в умовах початку нового часу була фактично неможливою з огляду на прогресуючий процес емансипації привілейованих верств Польсько-Литовської держави щодо королівської влади. Як наслідок, фактор запізнення вніс суттєві корективи у функціонування ленного права на Чернігово-Сіверщині. Головною з них була стійка тенденція місцевої шляхти до трансформації

своїх ленних володінь у земські, що відбулося вже у другій половині XVII ст. і виключно на нормативному рівні, оскільки і Смоленщина, і Чернігово-Сіверщина знаходилися вже у складі Російської держави.

---

¹ Baranowski I. Nadania Jure feudi w nowożytnej Polsce // Themis Polska. — Warszawa, 1913. — Ser. II. — T. 2. — Poszyt 2. — S. 1–21; Jabłonowski A. Gospodarka polska na Zadnieprzu siewierskiem // Przegląd Historyczny. — 1915. — T. XIX. — Zesz. 1. — S. 53–63.

² Ostrowski B. Pospolite ruszenie szlachty smoleńskiej w XVII w. // Acta Baltico-Slavica. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. — T. XII. — S. 143–185; Думин С. В. К истории развития ленного землевладения в Речи Посполитой в XVII веке (Смоленское воеводство в земельной политике Вазов) // Советское славяноведение. — 1986. — № 2. — С. 43–57.

³ Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. — Kraków, 1902; Kus J. Manowie jarosławcy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.) // Przemyskie zapiski historyczne. — Przemyśl, 1985. — Roczn. III. — S. 19–35.

⁴ Див.: Russocki S. Nadania ziemi «ad servitia communia» a obowiązek służby wojskowej na Mazowszu w XV wieku // Miscellanea iuridica złożone w darze Karolowi Koranemu w czterdziestolecie pracy naukowej. — Warszawa, 1961. — S. 111–119.

⁵ Саксонское зеркало. Памятник, комментарии, исследования / Отв. ред. В. М. Корецкий. — М., 1985. — С. 165.

⁶ Статут Великого князства Литовского 1566 года // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. — М., 1855. — Кн. 23. — С. 59.

⁷ Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae ab anno 1347 ad annum 1780. — Petersburg, 1859. — T. III: 1609–1640. — S. 179.

⁸ Павлов-Сильванский Н. П. Государевы служилые люди. — М., 2000. — С. 161–162.

⁹ Natanson Leski J. Epoka Stefana Batorego w dziejach granicy wschodniej Rzeczypospolitej (Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. T. IX. Zesz. 2). — Warszawa, 1930. — S. 137.

¹⁰ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. Oddz. rękopisów. — N 330, S. 461–473.

¹¹ Див. наприклад: Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 389: Литовская метрика. — Оп. 1. — Д. 209. — Л. 191 об.–193, 195–196 об., 211–212 об.

¹² Там же. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 209. — Л. 215 об.–219.

¹³ Dunin-Wąsowicz A. Pomiar gruntów w Koronie w XVI–XVIII wieku. — Warszawa, 1994. — S. 70–71, 169, 247.

¹⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Metryka koronna, sygn. 170, k. 138–139 v.

- ¹⁵ Ibid. — Sygn. 165, k. 300–301: привілей від 17 лютого 1621 р. братам Ежому і Станіславу Лауданським на пусту деревню Белоч у Новгород-Сіверському уїзді.
- ¹⁶ Ibid. — Sygn. 180, k. 366–367: привілей від 25 вересня 1621 р. Яну Несвятовському на деревні Козине та Чарторії у Новгород-Сіверському уїзді
- ¹⁷ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 209. — Л. 48 об.—49 об.: привілей від 26 березня 1625 р. Яну Лютомирському на городища Грайворон і Дригайлове — не осаджені ґрунти величиною 500 волок.
- ¹⁸ Саксонское зеркало... — С. 171.
- ¹⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 209. — Л. 151 об.—152 об.; AGAD. — Metryka koronna, sygn. 173, k. 16–18.
- ²⁰ Ibid. — Sygn. 180, k. 282 v., 284.
- ²¹ Про наявність у нього консенсу на паління попелів у лісах при маєтностях Посудичі й Мурав'ї терміном на 6 років говорив новгород-сіверський стольник Криштоф Телішевський, що заснував у другій половині 1634 р. будинок над р. Липинка, але члени комісарського суду, який засідав 20 лютого 1636 р., цього консенсу так і не побачили (Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ). Відділ рукописів. — Ф. 5: Оссолінські. — Спр. 4108. — Арк. 223–224).
- ²² Подібне відзначив щодо Смоленського воєводства С. Думін (Думин С. К истории развития ленного землевладения... — С. 46).
- ²³ Там же. — С. 46. Сліди такої рецепції виразно видно вже у деяких привілеях литовської канцелярії щодо українських земель, виданих напередодні Люблінської унії. Згідно з ними маєтності надаються «правом мужського роджаю» або «правом мужським» (AGAD. — Archiwum Radziwiłłów, dz. II, sygn. 69/13, s. 301).
- ²⁴ Див. наприклад: Ibid. — Metryka koronna, sygn. 173, k. 471 v. — 472 v., 473–474.
- ²⁵ Ibid. — Так zwana Metryka Litewska, dz. V, sygn. 1, k. 306–311 v.; Metryka koronna, sygn. 185, k. 169 v. — 170.
- ²⁶ ЛНБ. ВР. — Спр. 4139. — Арк. 43: 14 жовтня 1643 р. Петро Хризостом Соломей позичив у слуги О. Пісочинського Антонія Філіповича 75 злотих; у документі Ян (Троян?) Соломей названий його старшим братом.
- ²⁷ Там само. — Спр. 4069. — Арк. 103–105, 176–177.
- ²⁸ Там само. — Спр. 4108. — Арк. 204–204 зв.
- ²⁹ AGAD. — Metryka koronna, sygn. 170, k. 184–184 v., 205–206.
- ³⁰ Ibid. — Sygn. 180, k. 240–241 v.
- ³¹ Ibid. — К. 279 v.—280.
- ³² Ibid. — К. 305 v.—307 v.
- ³³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 214. — Л. 106–106 об.
- ³⁴ AGAD. — Metryka koronna, sygn. 189, k. 611–611 v.
- ³⁵ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 101. — Л. 215–217, 219–221, 237 об.—240, 242 об.—245.
- ³⁶ AGAD. — Metryka koronna, sygn. 176, k. 174 v.—176 v.; Sygn. 173, k. 16–18.
- ³⁷ Ibid. — Sygn. 180, k. 222 v.—223.
- ³⁸ Ibid. — Sygn. 176, k. 116–116 v.
- ³⁹ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oddz. rękopisów. — N 94, — S. 29–30.

—— ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА ВАЗІВ ЩОДО ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ

⁴⁰AGAD. — *Metryka koronna*, sygn. 165, k. 276–277, 281–282 v., 282 v.–283, 294–295, 297 v.–298 v., 299–300, 300–301.

⁴¹Думин С. В. К истории развития ленного землевладения... — С. 53.

⁴²Biblioteka Czartoryskich. Oddz. rękopisów. — N 375, — S. 1065–1066.

⁴³Ibid. — S. 511.

⁴⁴AGAD. — *Metryka koronna*, sygn. 169, k. 172 v.–174 v.

⁴⁵РГАДА. — Ф. 210: Разрядный приказ, Севский стол. — Стб. 95. — Л. 104–105.